

ОСНОВНИ СЕМАНТИЧНИ ПОДХОДИ ПРИ ДЕФИНИРАНЕТО НА ПРЕДМЕТНАТА ЛЕКСИКА

Палмира Легурска

This is a paper read at the Lexical-graphic and lexicological seminar, organized by the Institute of Bulgarian language with the Bulgarian Academy of Sciences and the Bulgarian Lexicographic Society in 1998.

The paper presents a short analyses of the basic semantic approaches in determining the concrete nouns. The paper proposes a schema for defining the concept of the word for the concrete object, which contains the components category, kind (thing made by people), purpose (related to situation), material, shape and size. The obtained interpretation is called reductive paraphrase. It is pertinent for a dictionary from standart type.

По думите на Ю. С. Степанов, семантичният триъгълник на Фреге е концептуален център на семантичните изследвания от всякакъв вид. Ако във върха на триъгълника се намира име, не назоваващо ситуация, например на природен обект като лале и котка или на изкуствен обект като чиния и маса, възниква въпросът какво да се описва при тълкуването на думата и какъв метод да се прилага. Трудностите при представянето на значенията на такива думи възникват от това, какво да се смята за семантична информация - лингвистичните или екстралингвистичните сведения, респ. Енциклопедичните знания за света. Не случайно думите от този тип се наричат денотативи (Шмельов 1973), а в терминологията на други автори - идентифициращи (т.е. носещи максимален брой индивидуални признаци - Арутюнова 1980). Може да се смята, че между отделните автори съществува съгласие около факта, че под семантична информация, съобщавана от тези думи, се разбира описанието на определен обект от действителността, видян през погледа на езиковия носител, и най-прост начин за предаването на значението е остензивният (вж. Апресян 1974, Габучан 1988, Никитина 1978). Този операционален начин за дефиниране на предметното име обаче ни извежда извън сферата на съдържателните лингвистични задачи.

Задачата на този доклад е, като оставаме в сферата на семантиката, да разгледаме кои са предлаганите подходи за дефиниране на предметната лексика и какво бихме могли да добавим към казаното.

Съществуват няколко работи, в които теоретично се дефинира предметната лексика.

Първата е на Ю. С. Степанов "Имена. Предикаты. Предложения." (Степанов 1981), където в раздела "Имена" се предлага таксономичният подход за изследване на предметното име. Мястото му се определя според общонаучната схема, която отправя към дървото на Порфирий, така че всяка дума се определя чрез хипонимите и хиперонимите или едноредните ѝ съседи. Този подход се нарича тезаурусен. По подобен начин се дефинират предметните имена и в книгата на С. Е. Никитина "Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике" (Никитина 1978). Арутюнова, от своя страна, смята, че значението на предметното име трябва да се описва чрез отно-

шенията между конкретните думи, представени в лексикалните двойки, например, бутилка - тапа, копче - илик, чаша - чинийка. В първия случай (у Степанов) описателната семантика на предметното име се свежда до определяне на мястото му в тезауруса, а във втория (у Арутюнова) - до възможния списък от отношения, които тезаурусът би трябвало да съдържа. Съвсем естествено и в приложните изследвания, в речниците тезауруси, се описват хипо-хиперонимните отношения на предметните имена.

За разлика от предикатните лексеми, в които значението може да бъде описано от чисто лингвистични позиции, в предметната лексика преобладава денотативният компонент в значението и това изисква обръщане към енциклопедичната информация. Тълковният речник, който е предназначен за ползване от широк кръг читатели и в който лексиката от подобен род заема значително място, в значителна степен привлича енциклопедична информация. Известно е също, че някои тълковни речници, особено учебните, включват като един от начините за представяне на значението на предметното име рисунката, т. е. те явно излизат от чисто лингвистичната информация.

Ако се съгласим, че в предметните думи преобладава денотативният аспект, следва, че да се изучи семантиката им означава да се изучи отношението *име - денотат*. Подобен подход избира Лабов (Лабов 1983). В неговото изследване се изучават два подобни на външен вид съда за пиене, които в английския език се назовават *cup* и *mug*. За да определи в кои случаи кое име се използва, Лабов предлага на информантите да назовават контурни изображения, в които се променя формата, размера и други параметри на предмета. Така информантите достигат до едно от названията *cup* или *mug*. Прилагането на подобен подход има своите причини. Само че тук се изучава не значението на думите, а денотативната им отнесеност.

По-различен е подходът на А. Вежбицка (Вежбицка 1984, Вежбицка 1985). Тя се насочва към изучаването на собственото си езиково съзнание и се опитва да дефинира разликите между концептите на названията *cup* и *mug* (не даваме българските им семантични еквиваленти, тъй като тук съществуват определени затруднения). За да разберем значението на думите, именуващи продукти на човешката дейност, казва Вежбицка, преди всичко трябва да разберем с каква цел са създадени съответните обекти, т. е. необходимо е да знаем функциите им (Вежбицка 1984, 214).

Вежбицка изучава концептуалната структура на значенията на предметните имена (за разлика от свойствата на референтите), като прониква дълбоко в собственото си езиково съзнание. Тя предлага детайлно и пълно описание на идеята за типичен представител от всеки вид (не само визуалния образ за него). Концептуалното съдържание представлява пореден списък на характерните свойства на предмета (Вежбицка 1984, 222-226). Така се формулира схемата за дефиниране на артефакти: категория (вид), цел (съотнесена със ситуацията на използване), материал, форма (външен вид), размер. Дефинициите имат значителен обем, тъй като концептуалното съдържание

на предметното име може да бъде разбрано, ако се имат предвид всички функции на предмета, съотнесени с прототипните ситуации на използване.

Например, за сур това е ситуацията на маса, сервирана за чай. Тази ситуация предполага определено предметно обкръжение. Според Вежбицка, например, е важно това, че към чашката винаги има чинийка, че в непосредствена близост има чайник. Това означава, че във всеки момент чашката може отново да бъде напълнена. От тези черти на ситуацията произтичат свойствата на чашката - малка вместимост, форма, предполагаща чинийка и пр.

По подобен начин се извеждат семантичните аспекти на концепта на *шуг*. Според Вежбицка, използването на този съд не предполага непременно наличието на сервирана маса, от него пият при всякакви условия. Затова не се предполага чинийка, съдът се прави от здрав и евтин материал в сравнение с чашката, така че той може да се постави на пода или направо на земята.

По такъв начин концептът на името се разкрива чрез анализ на ситуацията, в която съответният обект взаимодейства с други обекти. Значението на предметното име, което отразява структурата на концепта му, се експлицира чрез редукирна парафраза.

Бихме могли да изведем основните тезиси на концепцията на Вежбицка така.

1. Значението на предметното име респ. знанието за концепта може да бъде извлечено от езиковото съзнание. Под концепт се разбира всяка съдържателна единица на колективното съзнание, съответстваща на предмет от реалния или идеалния свят, която се пази в националната памет на езиковите носители във вид на опознат субстрат. Концептът се вербализира от думата, а експлицирането му се извършва чрез тълкуването на значението ѝ (определението е на Бабушкин, 1996, 29).

2. Семантичната теория очертава рамките на описване на това значение.

3. Да се опише структурата на концепта на предметното име означава да се предаде точно и пълно идеята за прототип или типичен представител на този вид. Анализът на концепта се разкрива чрез анализ на прототипната ситуация на използване на предмета.

4. Съдържанието и формата на дефинициите отговаря на няколко постулата.

- 4.1. Прави се изчерпателен портрет на концепта чрез изучаване на индивидуалното езиково съзнание (авторска интроспекция).

- 4.2. Всички концепти се определят чрез набор от семантични признаци (наречени примитиви в относителен смисъл), по-прости от думите, които се дефинират. Получената дефиниция се нарича редукирна парафраза.

- 4.3. Използва се ненаучен (nontechnical) език и се разкриват интуитивните връзки между различните концепти, свързани с ежедневиия живот.

- 4.4. Линеиният ред на компонентите следва схемата: категория (нещо, направено от човека); цел (съотнесена със ситуацията на използване); ма-

териал, форма, големина. Схемата е хипотеза за когнитивната структура на предметното име.

От четирите постулата за форма и съдържание на дефинициите на предметното име особено актуални за лексикографската практика са редукиривната парафраза, която описва концепта на предметното име, и схемата на когнитивната структура на предметното име. Редукиривната парафраза следва компонентите на схемата.

Досегашната речникова практика предлага няколко начина за семантизация на предметните имена: 1. остензивен (Апресян 1974; тезаурусите); 2. чрез дефиниция (тълковните речници); 3. комбинация от дефиниция и картинка (учебните речници, вж. Габучан 1988).

Тук няма да обсъждаме уместността на всеки един от тях за различните приложни дейности (вж. Легурска 1991, 359). Това, което искаме да подчертаем е, че представянето на концепта на предметното име, предложено от Вежбицка и съзвучно с предложената от нея семантична теория, е твърде неудобно за стандартния тълковен и двуезичен речник. По-долу привеждаме тълкуването на концепта на *cup*, дадено от Вежбицка (Вежбицка 1984, 222-223) на английски език по компонентите на схемата: клас, цел, материал, размер (тълкуването се дава на английски език и се превежда на български език, за да не се получат деформации в метаезика).

cup

a kind of thing made by people

нещо, направено от хора (артефакт)

Imagining things of this kind people would say these things about them:

Като си представят неща от този вид, хората биха казали за тях следното:

[Purpose][Цел]

They are made for people to use repeatedly for drinking hot liquids from, such as tea or coffee

те са направени, за да бъдат ползвани от хората многократно за пиене на горещи течности, като чай и кафе

one person from one thing of this kind

едно лице ползва едно нещо от този вид

being able to put them down on something else

годни са да бъдат поставени върху друга повърхност

[Material][Материал]

They are made of something rigid, smooth and easy to wash

те са направени от нещо твърдо, гладко и лесно за миене

which liquids can't go into or pass through

през което течностите не могат да влязат или да излязат

And which doesn't break easily in contact with hot liquid

и което не се чупи лесно при контакт с гореща течност

[Appearance: top]...[Външен вид: горна част] - пропуска се

[Appearance: bottom]...[Външен вид: долна част] - пропуска се

[Appearance: proportions][Външен вид: пропорции] - пропуска се

[Size][Размер]

They have to be big enough to be able to have not less hot liquid in than a person would be expected to want to drink of that kind of liquid at one time	те трябва да бъдат достатъчно вместителни, за да могат да съдържат не по-малко гореща течност, отколкото се очаква лицето да иска да изпие от тази напитка за един път
they cannot be too big for people to be able to raise them easily to the mouth full of liquid, with one hand	те не могат да бъдат твърде големи, за да могат хората да ги повдигат (както са напълнени с течност) лесно до устата си с една ръка

Онова, което може веднага да бъде заето от семантичната теория, е нейната идеология:

1. В редуktivната парафраза (респ. тълкуването) да се дават общоизвестни и общозначими признаци на денотата (Вежбицка ги нарича *shared knowledge*);

2. Да не се отчитат класификационните признаци на денотатите, резултат на определена научна таксономия.

Във връзка с тези два тезиса искаме да предложим един пример на Р. М. Фрумкина за руската дума ложка. На въпрос към информант какво е лъжица, той, без да се замисля, отговорил, че “лъжицата е за да се яде с нея”. При този отговор Фрумкина с удоволствие привела определението на мама - “мама е за да ни обича” (Фрумкина 1991, 143). Тези два примера илюстрират идеята, изказана още от Пиаже, подкрепяна и от други автори (напр., Фрумкина 1991, 145), че категоризацията на света, която е израз на структурирането му от човека, не следва рационалното мислене и съответно залегналите в логиката понятия род и вид.

Както пише Дени (Дени 1976), реалиите се разпределят по класове от гледна точка на това каква роля играят те в живота на човека. Така за категоризацията на базово равнище са важни фактори като образното възприемане, физическото взаимодействие, менталните образи и ролята на реалиите в дадена култура. Нашата концептуална система зависи от физическия и културния ни опит.

По наше мнение, редуktivната парафраза за тълковен речник трябва да бъде двучленна: първата част е класема, формулирана на наивен език, например, “сър”, “цвете”, “дърво”, “домашно животно”, “диво животно” и т.н. (формулираната класема не следва научна таксономия; езиковият носител отнася дадената реалия към определена група като гешалт, цялостно).

Втората част на дефиницията е различна за названията на изкуствени и естествени предмети. Значенията на изкуствените предмети се дефинират, като се отчита най-обичайната за тях функция в прототипната ситуация на използване на предмета за даден езиков колектив. При дефиниране на значенията на естествените предмети се отчитат преди всичко характерните за тях външни признаци от гледна точка на функционирането на предмета в

даден езиков колектив. И в двата случая отделянето на компонентите не е произволно, а произтича от концепта на името.

Смятаме, че и двете групи предметни имена - названия за естествени и изкуствени предмети могат да се дефинират еднотипно в тълковните речници чрез редуktivна парафраза по дадената по-горе схема.

С оглед на казаното дотук за носителя на руския език **стакан** е “съд, от който се пие предимно чай”, **чашка** е “съд, от който се пие кафе или чай”, **рюмка** - “съд, от който се пие водка или вино”, **бокал** - “съд, от който се пие обикновено вино”. Пълната редуktivна парафраза за носителя на руски език на значенията на тези думи по схемата на Вежбицка изглежда така:

р. бокал 'Голям стъклен съд с краче, с който се пие обикновено вино'

р. кружка 'Малък метален, порцеланов или стъклен съд с дръжка, с който се пият различни течности'

р. чашка 'Малък кръгъл порцеланов съд с дръжка, с който се пие чай или кафе'

р. рюмка 'Малък стъклен съд с краче, с който се пият спиртни напитки'

р. стакан 'Цилиндричен съд обикновено стъклен без дръжка, който служи за пиене на различни течности'

р. стопка 'Малък съд, без дръжка, с който се пие обикновено водка'

р. фужер 'Голям стъклен съд във формата на фуния с краче, с който се пие вино, шампанско'

Семантичният еквивалент на руските думи в българския език е чаша и пълната редуktivна парафраза на думата е следната: 'Малък/голям кръгъл съд с/без дръжка, с/без краче, който служи за пиене на различни течности'. От нея е ясно, че значението на думата е широко: 'Съд, който служи за пиене на течности' - и последната парафраза съдържа необходимите и достатъчните компоненти на концепта от гледна точка на носителя на българския език, уместна за тълковен речник.

Преводните еквиваленти в българския език на съответните руски думи, актуални за двуезичен речник, са дву- и повече словни, за да осъществят тъждество на референцията:

бокал - чаша за вино

стакан - чаша за чай, вода, сок и др.

кружка - канче/халба

стопка - чаша за ракия

чашка - чаша за чай/ кафе

фужер - чаша за вино/ шампанско

рюмка- чаша за вино/ водка

В посочените дефиниции се съдържат основните компоненти от схемата на Вежбицка за редуktivната парафраза на предметното име - категория, цел, материал, форма, големина.

По подобен начин се представят концептите на имена за естествени предмети, например (парафразите са от гледна точка на носителя на руски език):

р. бычок 'Дребна риба, която живее в Черно море и се използва за храна'

р. вол 'Мъжко домашно животно с рога, което се използва за селскостопански работи'

р. выдра 'Хищно животно, което живее във водата и има ценна кожа'

р. курица 'Домашна птица, която се отглежда за получаване на яйца и месо'

р. алыча 'Дърво с малки кисели плодове, които се ядат'

р. арбуз 'Растение с голям кръгъл сочен плод, който се яде'

Редуктивната парафраза на имената за естествени предмети следва семантичната схема на Вежбицка - категория, цел, форма, големина.

Обща черта на редуктивните парафрази на значенията на имената за изкуствени и естествени предмети е, че те съдържат компонента 'цел'. При названията за чаши като съдове е важно как езиковият носител интерпретира света чрез думите, като фокусира различни аспекти на една и съща речева ситуация - пиене на различни напитки. При названията за естествени предмети се актуализира тяхната роля и специфика за езиковия носител и извеждането на един или друг техен външен признак в тълкуването е национално специфично. Добрият речник би трябвало иманентно да съдържа основните принципи на концептуализацията: антропоцентризъм и етноцентризъм. Така тълкуването на дадена реалия описва не обективните ѝ свойства, а това как реалията функционира в дадения етнос. Същественото в концепцията на Вежбицка и адаптирането на предлаганите от нея определения за нуждите на тълковния речник от стандартен тип, предложено в този доклад, е в това, че значенията изобщо, в това число значенията на предметните имена съдържат прагматичен компонент. Лексикалната семантика се прониква от прагматиката и обратно семантиката произтича от речевата ситуация и референцията. Така лексикалното значение и тълкуването му са субективни, антропоцентрични и етноцентрични. Те показват как носителят на конкретния език интерпретира действителността.

В езика се отразяват не само природните условия и културата, но и своеобразието на националния характер на неговите носители. Никой не би се учудил на това, че в ескимоските езици има много названия за сняг, в арабските - за камила и т.н. По-удивителното е това, че езиците се различават по степента на концептуализация на предметния и непредметния свят и всеки език създава своя семантична вселена. Тълкуването в речниците от стандартен тип е адресирано към средния носител на езика и лексикографът обхваща онова ядро от смисъла на концепта, което отразява цялостното възприемане на реалията като гешалт и заедно с това е лаконично и лингвистично правилно. Откриването на детайлите в концептуализацията на предметните имена и произтичащите от това вещни конотации и експликацията им в лексикографското тълкуване са ония черти на речника, които го превръщат в изключителен интелектуален продукт.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Апресян 1974: Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, 1974

Арутюнова 1980: Н. Д. Арутюнова. К проблеме функциональных типов лексического значения. В: *Аспекты семантических исследований*. Москва, 1980, 156-250

Бабушкин 1996: А. П. Бабушкин. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике. Изд. Ворон. ун-та, 1996

Вежбицка 1984: А. Wierzbicka. Cups and mugs. In: *Australian Journal of linguistics*, 1984, № 4, 205-255

Вежбицка 1985: А. Wierzbicka. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor, 1985

Габучан 1988: К. В. Габучан. Учебный толковый словарь русского языка. Москва, 1988

Дени 1976: J. P. Denny. What are noun classifiers good for? In: *Proceedings of the 12th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 1976 (цит. по Д. Лакофф. Мышление в зеркале классификаторов. В: *Новое в лингвистике*, вып. 23, 1988, с. 48)

Лабов 1983: У. Лабов. Структура денотативных значений. В: *Новое в лингвистике*. Москва, 1983, вып. 14

Легурска 1991: П. Легурска. За тълкуването на първичното значение на предметното име. В: *Български език*, 1991, № 4, 358-362

Никитина 1978: С. Е. Никитина. Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике. Москва, 1978

Фрумкина 1991: Р. М. Фрумкина., А. В. Михеев., А. Д. Мостовая, И. А. Рюмина. Семантика и категоризация. Москва, 1991

Шмельов 1973: Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, 1973

Публикувано: За думите и речниците. Лексикографски и лексиколожки четения '98, София, 2000, 304-311.